

Pókecz Kovács Attila

A bizonyítási eljárás jellege a római *cognitio*s eljárásban

1. Bevezetés

Az ókori Rómában már a principátus korának elején kialakult az *ordo iudiciorum privatorum*nak nevezett rendes (formuláris) peres eljárás mellett egy különös (ordon kívüli: *extraordinem*) eljárás is. Ez az új eljárási forma olyan esetekben volt alkalmazható, amelyek rendes peres eljárásokban nem voltak érvényesíthetők, mivel sem a civiljogban, sem a prétori jogban nem volt érvényesíthetőségükre kereset, így a rendes igazságszolgáltató magisztrátusokon kívüli tényezők (például *consulok*, *praefectusok*) jártak el bennük a peres eljárás rendes szabályainak mellőzésével. Ebből származik a „rendkívüli eljárás” (*extraordinaria cognitio*) elnevezés. Idetartoztak azok a perek, amelyeknek például a hitbizományok, a tartási, hozományadási kötelezettségek, a családfő és családtagok, rabszolgák közti ügyek voltak a tárgyai. A principátus korában elismerést nyert a császárok bírói hatalma. Emellett a császárok közigazgatási ügyekben eljáró hivatalnokai is végeztek jogszolgáltató tevékenységet, akik mint hivatalnokokbírák szintén a rendes eljárás keretein kívül (*extraordinem*) vizsgálták és ismerték meg (*cognoscere*) az ügyet.¹ Ez a különleges eljárás egyre jobban elterjedt, és a dominátus korában már az egyedüli peres eljárássá (*cognitio*s perrenddé) vált, amikor 342-ben a formulák használatát megtiltották.² Ez természetes velejárója és egyik megnyilvánulása volt annak, hogy a császári hatalom egyre korlátlanabbá vált.³ A császár speciális bíróként járt el a *rescriptum*os eljárásokban, ahol a jogkeresők közvetlenül hozzá fordultak annak érdekében, hogy ő *rescriptum*ban elvi állásfoglalást adjon a per alapját képező jogi kérdésben. A kibocsátott császári rendelet (*rescriptum*) a továbbiakban kötelezte az eljáró hivatalnokokbíró.⁴

Rövid tanulmányomban a *cognitio*s eljárás teljes körű bemutatása nem lehetséges, ezért elsőként csak az eljárás menetének vázlatos bemutatására vállalkozom, majd ezt követően a bizonyítási eljárás egyes vitatott kérdéseinek elemzésére térek ki.

¹ Jean Gaudemet: *Institutions de l'Antiquité*. Paris, Sirey, 1982. 778–780.

² C. J. 2,57,1.

³ Karl Hackl – Max Kaser: *Das römische Zivilprozessrecht*. München, Beck, 1996. 435–436.

⁴ Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila: *Római magánjog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2019. 11–112.

2. A *cognitió*s eljárás rendje

A *cognitió*s eljárásban már nem osztották két részre az eljárást, hiszen formula kiadására sem került sor. Az ügyet az elejétől a végéig egy hivatalnokbíró tárgyalta le, akit a császár nevezett ki. A peres eljárás az idézéssel kezdődött, majd a *litis contestatio*t követően került sor a bizonyítási eljárásra, amelyet a bíró általában írásba foglalt ítélettel zárt le. Az ítélet ellen fellebbezésnek volt helye. Az ítélet már nemcsak pénz megfizetésére, hanem természetben való szolgáltatásra is kötelezhetett (például a dolog kiadására). A végrehajtási eljárás korábbi két fő formája – a vagyoni és a személyi végrehajtás – megmaradt, szabályai azonban jelentős mértékben átalakultak.⁵

A peres eljárás a korábbi időkben (4. század és az 5. század eleje) az alperesnek a felperes általi írásban történő (*litis denuntiatio*) idézésével indult, majd az 5. század második felében és a iustinianusi jog időszakában a *cognitió*s per már a hatóság közreműködésével, írásba foglalt idézéssel (*libellus conventionis*) kezdődött. A *litis denuntiatio* a felperes alpereshez intézett azon írásbeli kérelme volt, hogy jelenjen meg a bíróság előtt. A felperes ehhez egy, a bíróhoz intézett kérelmet is csatolt abból a célból, hogy keresetének megalapozottságát a bíró ismerje el, és engedélyezze az alperes megidőzését. Amennyiben a bíró rövid vizsgálat után megalapozottnak találta a keresetet, eljuttatta az alpereshez. Az alperes az idézésre egy, a felperes keresetének ellentmondó irat, a *libellus contradictorius* átadásával válaszolhatott.⁶ Az alperes idézésével kezdődött el az a négy hónapos határidő, amely alatt a feleknek a bíróság előtt meg kellett jelenniük. Amennyiben az alperes nem jelent meg, pereszes lehetett, illetve távollétében is lefolytathatták az eljárást. A *litis denuntiatio* tehát változatlanul a felperesnek közvetlenül az alpereshez intézett idézése maradt azzal az újítással, hogy ezt a bíró részére előzetesen is meg kellett küldeni. Így az idézésnek eme korábbi formája tulajdonképpen már bírói kontroll alá került.⁷

A *libellus conventionis* útján történő idézésnél a felperes egyes szám első személyben saját aláírásával készítette el az írásbeli okiratot, amelyben kérte a bírótól az alperes idézését. A *libellus* tartalmazta a felperes követeléseinek rövid ismertetését az alapul szolgáló tényekkel együtt. A *libellus* vizsgálata után a bíró *decretum*ában határozott az alperes idézéséről, és segédszemélyzete (*executores*)

⁵ Gaudemet (1982): i. m. 789–790; Hackl–Kaser (1996): i. m. 481–482; Benedek – Pókecz Kovács (2019): i. m. 112.

⁶ C. Th., 2,14,1.

⁷ Gaudemet (1982): i. m. 791; Hackl–Kaser (1996): i. m. 472–481; Benedek – Pókecz Kovács (2019): i. m. 112.

közreműködésével akár előállítását is elrendelhetette. A *libellus* benyújtásáról a bíró értesítette az alperest, aki írásban előadhatta védekezését.⁸

A *litis contestatio* a *cognitio* eljárásban már nem tanúfelhívás volt, nem is a magisztrátus hatalmi aktusa, hanem az alperes perbe bocsátkozása azzal, hogy a felperes keresetének ellentmondott, s így a kontradiktórius eljárás megindult. A *litis contestatio* legfőbb joghatása az volt, hogy a perelévülés ezzel vette kezdetét, és ha 30 évig nem döntöttek el a pert, ezzel elenyészett a keresetjog. Ezt követően került sor a bizonyítási eljárásra, amelyet külön pontban fogok tárgyalni.⁹

Az eljárás lezárásával és az ítélet (*sententia*) meghozatalával kapcsolatban a hivatalnokbíró nagyobb szabadsággal rendelkezett, mint a formuláris eljárás laikus bírāja. Az ítéletet írásba kellett foglalni, de a felek előtt szóban is kihirdették. A *cognitio* eljárásban nem feltétlenül pénzösszegben marasztalták a pervesztes felet, lehetőség volt a peres dolog kiadására vagy pedig egy bizonyos magatartás tanúsítására kötelező ítéletre is. A pervesztes felet az ítéletben kötelezték a perköltség megfizetésére. A perköltséget a perbeli képviselők díja, a bizonyítékok megszerzésére fordított kiadások és a hatósági eljárások költsége (*sportula*) alkották.¹⁰

A hivatalnokbírák hierarchizált helyzete megkönnyítette a fellebbezés (*appellatio*) intézményének kialakulását. A császári perben a két korábbi eljárástól eltérően az ítélet kihirdetését követően rögtön szóban vagy rövid (két- vagy háromnapos, majd a iustinianusi Novellák szerint tíznapos) határidőn belül írásban nyílt lehetőség fellebbezésre. A fellebbezést a bírósági hierarchiában felettes fórum (tartományi helytartó, *vicarius*, *praefectus praetorio*) bírálta el. Csak a *praefectus praetorio* által hozott ítéletek ellen nem volt lehetőség a fellebbezésre. Végül Iustinianus a költségek növekedése és a perek elhúzódása miatt az egy ügyben alkalmazható fellebbezések számát kettőre korlátozta. A fellebbezés az ítélet hatályát felfüggesztette. A fellebbezési bíróság újból megtárgyalta az ügyet, majd döntésében vagy elutasította a fellebbezést, vagy annak helyt adva megváltoztatta (*reformatio*) a korábbi ítéletet. Ha az ügyben eljáró bíró hatáskörének hiányát, valamilyen eljárási szabály megsértését, valamely anyagi jogi elévülési határidő figyelembevételének elmulasztását vagy a peres felek perbeli jogképtelenségét állapította meg, a fellebbviteli bíróság az alsóbb fokú bíróság ítéletét megsemmisítette (*cassatio*). Az ítélet a legfelsőbb bírói fórum ítéletének meghozatala vagy – fellebbezés hiányában – a fellebbezési határidő lejártá után emelkedett jogerőre.¹¹

⁸ Gaudemet (1982): i. m. 792–794.

⁹ Gaudemet (1982): i. m. 797–799.

¹⁰ Benedek – Pókecz Kovács (2019): i. m. 113.

¹¹ Gaudemet (1982): i. m. 801–802; Benedek – Pókecz Kovács (2019): i. m. 113.

A császári perrend végrehajtási szakasza jelzi leginkább a korábbi, a felek megegyezésén alapuló eljárási rendnek állami igazságszolgáltatássá történő átalakulását. A végrehajtás ebben az eljárási formában már nem a pernyertes fél kezdeményezésére indult, hanem a hivatalnokbíró biztosította. Két fő formája volt ismeretes: a vagyoni végrehajtás és a személyi végrehajtás. A vagyoni végrehajtásnak a császári perrendben két formája létezett: az egyes vagyontárgyakra menő szinguláris végrehajtás és az egész vagyonra menő végrehajtás. Az egyes vagyontárgyakra menő szinguláris végrehajtásnál a határozott dologra szóló ítélet esetén hatósági közreműködéssel rendelték el a marasztalt féltől a dolog kiadását, visszaadását, felmutatását a pernyertes fél számára. A határozott pénzüsszegre történő marasztalások esetében bírósági végrehajtó közreműködésével bírói zálogolással (*pignus ex causa iudicati captum*) meghatározott sorrendben foglalták le (ingók, ingatlanok, követelések) az adós vagyonának egyes elemeit. Nem fizetés esetében ugyancsak a végrehajtó közreműködésével értékesítették a zálog alá vont vagyonelemeket, hogy a befolyt vételárból a követelést kielégítsék. Az egész vagyonra menő végrehajtásra az adós fizetéseképtelensége, szökése, illetve vagyonának önkéntes átadása esetén került sor. A császári eljárási szabályok azonban már nem jelentették az adós vagyonának univerzális, csődszerű végrehajtását, hanem a *distractio bonorum* szabályainak megfelelően csak az egyes vagyontárgyaknak az olyan mértékű elárverezését, amennyi a követelés kielégítése érdekében szükséges volt. A személyi végrehajtásra is sor kerülhetett, de csak kivételes esetekben. Azt az adóst érintette, aki a vagyoni végrehajtást visszautasította.¹² Az adóst állami fogságba vetették, miután 388-ban a magánfogságot császári rendelettel megtiltották.¹³

3. Bizonyítás a cognitíós perben

A polgári perek bizonyítási rendszereinek történeti fejlődését vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a *probatio* kérdéskörének két fő csomópontja alakult ki: a bizonyítási teher és a bizonyítási eszközök témaköre. E két alapvető jogi problémakör vonatkozásában a szakterület nemzetközi tekintélye, Jean-Philippe Lévy joggal állapította meg, hogy közülük a bizonyítási eszközök szerepe az elsődleges.¹⁴ Ez a római polgári perjog vonatkozásában is igaz, hiszen a bizonyítási teher szabályai már a klasszikus római jog időszakában kikristályosodtak. Ezen

¹² Gaudemet (1982): i. m. 805–806.

¹³ C. Th. 9,11,1.

¹⁴ Jean Philippe Lévy: L'évolution de la preuve, des origines à nos jours. In *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions* 17. (1965), 2. 10.

elvek alapján a bizonyítási teher (*onus probandi*) arra a félre hárult, aki valamit állított (*alleganti incumbit probatio*), tehát az *intentio*ban foglaltak bizonyítása a felperesre, az *exceptio*ban található állítások tekintetében az alperesre.¹⁵

A hazai tankönyvek, illetve kézikönyvek a római *cognitio*s eljárás bizonyítási rendszere tekintetében két egymással ellentétes nézetet képviselő táborra oszthatók. Földi András és Hamza Gábor tankönyvében a szerzők a *cognitio*s eljárást kötött bizonyítási rendszernek tekintik: „A formuláris per szabad bizonyítási rendszerét a posztklasszikus korban sok vonatkozásban a kötött bizonyítási rendszer váltotta fel, s ehhez a bírónak esetleges jobb meggyőződése ellenére is tartania kellett magát.”¹⁶ Ezzel szemben Molnár Imre és Jakab Éva tankönyve a szabad bizonyítási rendszer tovább élését állapítja meg a *cognitio*s perben is: „A formuláris per szabad bizonyítási rendszere nem változott lényegesen. Némi hangsúlyeltolódás figyelhető meg, amennyiben a tanúk helyett az okirati bizonyítékok nagyobb szerephez jutottak. Ez a változás az anyagi jog módosulásával függ össze.”¹⁷ A Benedek Ferenc és Pókecz Kovács Attila által írt tankönyv ezzel egyezően a szabad bizonyítási rendszer fennállását konstatálja: „A bizonyítási eljárás szabályozása terén történtek előrelépések a császári perben, de a szabad bizonyítási rendszer továbbra is megmaradt, a bíró saját belső meggyőződése szerint vezethette az eljárásnak ezt a szakaszát.”¹⁸ Marton Géza a bizonyítási rendszer szabad vagy kötött jellegéről nem tett említést, de a bizonyítékok mérlegelése kapcsán azt az álláspontot képviselte, hogy az szabályokhoz volt kötve: „A bizonyítékok mérlegelésénél a bíró törvényes bizonyítási szabályokhoz volt kötve.”¹⁹

A kialakult ellentmondás eldöntéséhez elsőként azt kell tisztázni, hogy mikor beszélünk szabad, és mikor kötött bizonyítási rendszerről. Ezzel kapcsolatban Jean-Philippe Lévy azt mondja, hogy a szabad bizonyítási rendszert negatív értelemben definiálhatjuk. Ha hiányoznak a jogszabályi előírások, akkor a bizonyítási rendszer szabad („... *il se définit sur tout négativement, par l'absence de réglementation*”). Lévy hangsúlyozza azt is, hogy a szabad bizonyítási rendszer teljes tisztaságában csak kivételesen jelenik meg. Ilyennek lehet nevezni nagy vonalaiban a Római Köztársaság utolsó évszázadának, Cicero idejének polgári peres eljárását, míg ezzel szemben Hadrianus korára már megjelent néhány jogszabályi

¹⁵ Jakab Éva – Molnár Imre: *Római jog*. Szeged, Leges Diligens, 2015; Benedek – Pókecz Kovács (2019): i. m. 107.

¹⁶ Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Eszterházy Károly Egyetem Oktatókutatási és Fejlesztő Intézet, 2019. 188.

¹⁷ Jakab–Molnár (2015): i. m. 108.

¹⁸ Benedek – Pókecz Kovács (2019): i. m. 113.

¹⁹ Marton Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve. Intézmények*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1963. 122.

előírás a bizonyítékokkal kapcsolatosan.²⁰ A *cognitiós* bizonyítási rendszer kapcsán elsőként az eljárás során használható bizonyítási eszközöket kívánom áttekinteni, majd arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy beszélhetünk-e egyáltalán bizonyítási rendszerről a római jogban.

A *cognitiós* eljárás a késő római időszakban alakult ki. Ugyan teljes elvi kidolgozottságú bizonyítási rendszer nem jött létre, de a klasszikus jog korában még ritkának számító előírásokhoz képest jelentősen kibővültek a szabályai. A bizonyítási teher kérdésében Diocletianus megerősítette a klasszikus elvet, vagyis a felperes volt köteles bizonyítani a keresetben foglalt állításait, míg az alperest terhelte az *exceptio*ban foglaltak bizonyítása. A bizonyítási eszközök közül a felek esküje továbbra is megmaradt, az okiratok szerepe felértékelődött, a tanúvallomások szerepe pedig csökkent. A felek esküje a *cognitiós* perben már nem helyettesítette a bíró ítéletét, hanem annak részét alkotta, tulajdonképpen a felek tanúvallomását volt hivatott megerősíteni. A kereszténység elterjedésével fokozottabb szerephez jutott, hiszen a hamis eskütétel súlyos vallási vétségnek is számított. Az okiratok jelentősége a formuláris perhez képest nagyobb volt. A jegyző (*tabellio*) által kiállított és eredetiségükben megerősített okiratokat hitelesnek fogadták el. Más okiratokat bizonyos összeghatár felett három tanúnak kellett aláírnia. A posztklasszikus jogban a tanúbizonyítás szerepe csökkent, mivel egyrészt figyelembe vették a tanúk társadalmi és vagyoni helyzetét is (a *honestior* vallomása előnyben részesült a *humilior*ével szemben), másrészt egyetlen tanúvallomásnak többé nem adtak hitelt, mivel úgy tartották, hogy egy tanú nem tanú (*unus testis nullus testis*).²¹ A vélelmek továbbra is szerepet kaptak.²²

Egyértelmű, hogy a klasszikus római jog időszakában bizonyítási rendszerről jogi értelemben nem beszélhetünk.²³ A dominátus időszakától kezdődően azonban jelentős változások indultak el a bizonyítékok jogi szabályozásában. Ennek egyik fő oka az írásbeliség elterjedésében keresendő. Emiatt – különösen Diocletianus és Constantinus idején – számos császári rendeletet adtak ki az írásbeli dokumentumok polgári perekben való felhasználásáról. A császári rendeletekkel történő szabályozás e téren folyamatos volt Constantinustól kezdődően egészen

²⁰ Lévy (1965): i. m. 33.

²¹ Henri Roland – Laurent Boyer: *Adages du droit français II*. Lyon, Hermès, 1986. 1010.

²² Gaudemet (1982): i. m. 801. A tanúvallomások bizonyítékként való értékelése szempontjából az *unus testis, nullus testis* alapelvének gyökerei a klasszikus korra nyúlnak vissza, amire a következő Ulpianus-hely is utal. Ulp. D. 22.5, 12 (libri 37 ad edictum): *Ubi numerus testimonium non adicitur etiam duo sufficient: pluralis enim locutio duorum numero contenta est*. Amennyiben a tanúk számáról nem rendelkeznek a törvények, akkor kettő elegendő, mivel amikor a tanúk többes számban szerepelnek, a két tanú már eleget tesz ennek a feltételnek.

²³ Jean Philippe Lévy: *La formation de la théorie romaine des preuves*. In Philippe Lévy: *Autours de la preuve dans les droits de l'Antiquité*. Napoli, Jovene, 1992. 13.

Iustinianusig. A 3–4. századi magángyűjtemények, a *Codex Gregorianus*, a *Codex Hermogenianus* és a *Collatio* is megkísérelte rövid fejezetekben összegyűjteni a korábban töredékes jogi szabályozást. Az 5. században kiadott *Codex Theodosianus* már nem tett erőfeszítéseket a bizonyítékokra vonatkozó császári rendeletek összegyűjtésére, azonban a XI. könyvének 39. fejezete a *De fide testium et instrumentorum* címet viseli. A bizonyítékok bizonyítási rendszerre fejlesztéséhez a döntő lépést a iustinianusi törvénymű valósította meg, amelynek *Digesta* című műve és a *Codex* is három-három fejezetet szentelt a bizonyítékoknak. A bizonyítási rendszer kialakulása tehát csak Iustinianustól kezdődően rekonstruálható, az általa összeállított kompilációs műnek köszönhetően. A bizonyítékok szabályainak egységesítésére, rendszerezésére azonban csak a 13. században került sor a kánonjognak köszönhetően.²⁴

A *cognitio* eljárás bizonyítási rendszerének megítélésé tekintetében az alábbi iustinianusi Codex-hely értelmezése adhat támpontot. C. J. 3,1,9 (Imp. Constantinus A. ad Maximus): *Iudices oportet imprimis rei qualitatem plena inquisitione discutere et tunc utramque partem saepius interrogare, ne quid novi addere desiderent, cum hoc ipsum ad alterutram partem proficiat, sive definienda causa per iudicem sive ad maiorem potestatem referenda sit.* (D. prid. id. Sirmi. Crispo II et Constantino II CC cons.) A 321-ben *Constantinus* által kibocsátott császári rendelet – amely már a *Codex Theodosianus*ban is szerepelt – értelmében a bírónak mindenekelőtt a tényeket kell alaposan megvizsgálnia, majd ezt követően a feleket kell kikérdeznie, hogy nincs-e más hozzátennivalójuk, ami az egyik vagy másik fél érdekében állna, abból a célból, hogy a bíró az ügyet maga dönthesse el, vagy hogy magasabb fórum elé utalhassa.²⁵ Ezek alapján egyértelmű, hogy a bíró szabadon állapíthatta meg a bizonyítás rendjét, és a felek által előterjesztett bizonyítékok alapján dönthetett.

A bizonyítási rendszer szabad vagy kötött jellege tekintetében a német szakirodalomban az egyik leggyakrabban használt Kaser–Knütel-tankönyv szabad bizonyítási rendszert említ: „*Die Beweisfahren steht auch in der Kognition unter dem Grundsatz der freien Beweiswürdigung*”.²⁶ Jean Gaudemet francia romanista megállapítja, hogy bár a dominátus korszakában a bizonyítékok jogi szabályozásában történt ugyan előrelépés, de a kötött, azaz törvényileg szabályozott (*le système des preuves légales*) rendszer még nem alakult ki. A *cognitio* eljárás továbbra is lehetővé tette, hogy a bíró szabadon alakítsa ki belső meggyőződését anélkül, hogy bármilyen bizonyítékhoz is kötve lenne: „... *le droit du Bas-Empire n'adopte*

²⁴ Lévy (1992): i. m. 14–19.

²⁵ C. Th. 2,18,1. Fordította Pókecz Kovács Attila.

²⁶ A *cognitio* per bizonyítási eljárása a bizonyítékok szabad értékelésének alapelve alatt áll. Max Kaser – Rolf Knütel: *Römisches Privatrecht*. München, Beck, 2005. 393.

pas le système des preuves légales. Il laisse le juge former son intime conviction par une plena inquisitio, sans qu'il soit lié par aucune preuve".²⁷

Rövid tanulmányom összegzése: az európai középkori és modern kori polgári peres eljárás mintájaként szolgáló római *cognitio*s eljárásban a bizonyítással kapcsolatban részletes szabályok már léteztek, de letisztult, kerek, teljes rendszert alkotó bizonyítási rendszer még nem jött létre. A klasszikus kori formuláris per rendszere ebben a római eljárásban még tovább élt, így a bíró, bár már hivatalnok-bíró lett, a megelőző időszak laikus bírójával egyezően továbbra is szabad belátása szerint alakíthatta ki álláspontját, azaz a bizonyítási rendszer továbbra is szabad maradt. Bár némi hangsúlyeltolódás megfigyelhető volt abban a tekintetben, hogy a tanúbizonyítás helyett az okirati bizonyítékok kerültek előtérbe, a középkori jogra jellemző kötött bizonyítási rendszer kialakulásáról nem beszélhetünk.

Felhasznált irodalom

- Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila: *Római magánjog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2019.
- Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Eszterházy Károly Egyetem Oktatókutatási és Fejlesztési Intézet, 2019.
- Gaudemet, Jean: *Institutions de l'Antiquité*. Paris, Sirey, 1982.
- Hackl, Karl – Max Kaser: *Das römische Zivilprozessrecht*. München, Beck, 1996.
- Jakab Éva – Molnár Imre: *Római jog*. Szeged, Leges Diligens, 2015.
- Kaser, Max – Rolf Knütel: *Römisches Privatrecht*. München, Beck, 2005.
- Lévy, Jean Philippe: L'évolution de la preuve, des origines à nos jours. *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire Comparative des Institutions* 17. (1965), 2. 9–70.
- Lévy, Jean Philippe: La formation de la théorie romaine des preuves. In Jean Philippe Lévy: *Autours de la preuve dans les droits de l'Antiquité*. Napoli, Jovene, 1992. 1–21.
- Marton Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve. Intézmények*. Budapest. Tankönyvkiadó, 1963.
- Roland, Henri – Laurent Boyer: *Adages du droit français II*. Lyon, Hermès, 1986.

²⁷ A késői császárság joga nem fogadta el a törvényi bizonyítási rendszert. Lehetővé tette, hogy a bíró szabadon alakítsa ki belső meggyőződését anélkül, hogy bármilyen bizonyítékhoz is kötve lenne. Fordította Pókecz Kovács Attila. Gaudemet (1982): i. m. 800.